

BUBANOVIĆ I ZIMMERMANN O DUŠI I TIJELU

LJUDEVIT HANŽEK

Odsjek za filozofiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split

UDK 1: 50
1 Zimmermann, S.
54 Bubanović, Fran
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 5. 1. 2012.
Prihvaćen: 2. 3. 2012.

Sažetak

Od 1915. do kraja 1917. vodila se polemika između Frana Bubanovića i Stjepana Zimmermanna oko odnosa tijela i duše. Bubanović je zastupao materijalizam, dok je Zimmermann tvrdio da su tijelo i duša različiti, te da je duša neprotežna. Debata se doticala i odnosa filozofije prema prirodnim znanostima, gdje je Bubanović tvrdio da filozofija mora uzeti u obzir rezultate prirodnih znanosti, a Zimmermann je smatrao da je filozofija jednim svojim dijelom neovisna o prirodnim znanostima.

Ključne riječi: Fran Bubanović, Stjepan Zimmermann, tijelo, duša, materijalizam, evolucija

Uvod

Cilj je ovog članka prikazati polemiku između Frana Bubanovića i Stjepana Zimmermanna koja je trajala od 1915. do kraja 1917. godine. Kronološki ću opisati relevantne tekstove koje su autori u tom vremenu objavili uz poseban naglasak na problem odnosa tijela i duše kojemu su posvetili najviše prostora. Na kraju ću članka pokušati smjestiti njihove teze u širi filozofski i znanstveni kontekst usporedivši ih s tezama nekih klasičnih i suvremenih autora.

Polemika

Prema dostupnim informacijama polemiku je izazvao kratki Bubanovićev tekst pod naslovom »Moderni materijalisti«, objavljen u časopisu *Priro-*

da 1915. godine. U tom tekstu Bubanović kritizira poistovjećivanje materijalizma s hedonizmom (»materijalisti su ljudi, kojima je bog želudac«) i tvrdi da je pojam materije kojim barataju suvremene prirodne znanosti (misleći na fiziku i kemiju) mnogo sofisticiraniji i složeniji od pojma duše ili psihe koji koriste mnogi javni protivnici materijalizma i »pobornici za vječni život duše nakon smrti griješnog tijela« (Bubanović 1915a, 77). Bubanović ukratko iznosi i temeljne teze tadašnjeg atomizma, prikazuje podjelu materijalnih čestica na molekule i atome i kao značajno dostignuće suvremene atomističke teorije materije (nasuprot atomizmu u grčkoj filozofiji) ističe eksperimentalno određivanje veličine tih čestica. Spominje rezultate Perrina i Svedberga prema kojima je promjer jedne molekule (ne navodi tvar) 0,5 mikrona,¹ a odmah dodaje da suvremeni prirodnoznanstvenici materiju razlažu i na još manje čestice poput atoma i elektrona (navodi i Thomsonovu teoriju prema kojoj se fizikalne i kemijske promjene u materiji svode na gibanje elektrona). Bubanović taj tekst završava riječima:

»Baš zato imade prirodoslovnih filozofa, koji zastupaju, da nema razlike između materije i psihe t.j. između tijela i duše.« (Bubanović 1915a, 78)

U istom godištu *Prirode* objavljen je još jedan, nešto duži Bubanovićev tekst pod naslovom »Prirodne nauke, prirodna filozofija i popularizacija prirodnih nauka«. U tom je tekstu Bubanović usporedio dva shvaćanja odnosa filozofije i prirodnih znanosti: ono koje prevladava u njemačkom kulturnom krugu i ono koje je prisutno na engleskom i francuskom govornom području. Uz njemačko poimanje tog odnosa Bubanović navodi Meinongovu definiciju filozofije kao znanosti o psihičkim činjenicama i Höflerovo zapažanje kako se prirodne znanosti bave fizičkim činjenicama (Bubanović 1915b, 130). Nastavlja iznoseći Höflerov stav o posebnim metodama ispitivanja psihičkih činjenica i filozofskih dokaza o postojanju i *metafizičkih* i *metapsihičkih* činjenica; prikaz tog njemačkog shvaćanja zaključuje Höflerovom idejom o mogućnosti izgradnje filozofije prirodnih znanosti u budućnosti u kojoj bi prirodoslovci filozofskom metodom istraživali metafizičke i *metafemenalne* probleme ponikle iz prirodnih znanosti (Bubanović 1915b, 130). Anglosaksonsko poimanje odnosa filozofije i prirodnih znanosti Bubanović ilustrira opservacijom da i Maxwella i Darwina u tom kulturnom krugu zovu »natural philosopher«, dok se za nekoga tko se bavi primijenjenim dije-

¹ Mikron je stara mjera za duljinu, a odgovara današnjem mikrometru (milijuntom dijelu metra).

lom neke prirodne znanosti to ne bi moglo reći; filozofija prema engleskom shvaćanju obuhvaća općeniti ili *teoretski* dio svake prirodne znanosti (Bubanović 1915b, 131). Uzrok tako strogom odvajanju prirodne znanosti od filozofije u Nijemaca Bubanović vidi prije svega u Kantovoj filozofiji, dok za filozofiju njegovih nastavljača Fichtea i Schellinga Bubanović spominje termin koji se, kako sam kaže, koristi u Njemačkoj: »Orgien der Naturphilosophie« (Bubanović 1915b, 132). Bubanović se dotiče i popularizacije prirodnih znanosti te se protivi uvriježenom stavu da je to laka zadaća za koju ne treba opsežnog poznavanja znanosti – upravo suprotno, za popularizaciju prirodnih znanosti najkvalificiraniji su vrhunski znanstvenici koji osim velikog stručnog znanja posjeduju i literarni dar kako bi zagolicali maštu čitatelja (Bubanović 1915b, 132). Bubanović ne vidi svrhu popularizacije prirodnih znanosti u upoznavanju ljudi s partikulariziranim informacijama o svijetu, već smatra da se poučavanjem ljudi najnovijim znanstvenim spoznajama treba utjecati na njihov duhovni život i pomoći im u aktivnom i slobodnom oblikovanju svjetonazora (»Weltanschauung«). Posebno ističe da se u toj zadaći ne smije strepiti od toga hoće li novim spoznajama biti uzdrmane neke stare, već prihvaćene i završava tekst riječima:

»Jer od Kopernika ovamo oduzele su baš prirodne nauke čovjeku centralni njegov položaj, što ga je tobože zauzimao u svemiru, a od Darwina ovamo pokazale su iste te prirodne nauke, da se ne može održati ni zasebno njegovo mjesto, što ga zauzimalje spram ostalih živih bića na zemlji, nego da i čovjek sačinjava s njima zajedno grandioznu cjelinu života – pa su zato pali i pasti morali nazori o svijetu, za koje se do onda držalo, da su neoborivi. Pali su u prah, i nikakova ih rabota – ni laž ni prijetnja, ni srdžba, ni molba – ne će više na noge postaviti!« (Bubanović 1915b, 133)

Zimmermannov odgovor uslijedio je u *Bogoslovskoj smotri* iste godine, u članku »Materija i duša«. Zimmermann je kritici prije svega podvrgnuo Bubanovićeve stavove iz teksta »Moderni materijalisti«. Makar Zimmermann nigdje ne spominje Bubanovićevo ime, jasno je da se radi o njegovu tekstu iz naravi samih argumenta koji se iznose; osim toga Zimmermann pri kraju svog članka referira na Bubanovićev tekst navođenjem izdanja i točne stranice. Zimmermann smatra da je *epistemološka* problematika temeljna u odnosu na metafizičko pitanje o odnosu duše i tijela. Materijalizam u psihologiji slijedi iz prihvaćanja empirističke epistemologije (Zimmermann koristi termin *senzualistički empirizam* (Zimmermann 1915, 284)). Primjenom teze senzualističkog empirizma na pojedina filozofska pitanja dobivaju se različiti konkretni oblici jednog općenitijeg stava. Empiristički pristup u

teodiceji dovodi do ateizma, dok je materijalizam posljedica empirističke psihologije:

»... s istog razloga ako tko zaboravi racionalnu psihologiju, nastaje nazor, koji zovemo materijalizam. Nije dakle svako nijekanje filozofije materijalističko, već se tako zove samo onaj nazor, koji istovjetuje psihičku i fizičku zbiljnost.« (Zimmermann 1915, 285)

Zimmermann donosi argumente za razliku duha od tijela; svi se oni temelje na razlici između fizičkih i psihičkih *sadržaja iskustva*.² Kao primjere fizičkih sadržaja iskustva Zimmermann navodi boje, glasove, tvrdoću, gibanje, itd... (Zimmermann 1915, 285) – sve ono što opažamo osjetilima. Osim ovih postoje još i sadržaji koji nisu dostupni osjetilnom zapažanju kao što su »čuvstvovanje, sudjenje, htijenje itd.« (Zimmermann 1915, 285). Te druge Zimmermann još zove i predmetima ili događajima »usebnog doživljavanja« gdje izraz *usebno* zamjenjuje uobičajeni izraz *unutrašnje* opažanje (Zimmermann 1915, 285), i oni bi trebali biti psihički sadržaji iskustva. Na samom početku članka Zimmermann kontrastira te dvije vrste sadržaja iskustva; dok su fizički sadržaji dostupni svačijem opažanju (javni su), psihičke sadržaje može neposredno opažati samo pojedinac koji je njihov subjekt.³ Najvažnija je pak razlika između fizičkih i psihičkih sadržaja iskustva to što su psihički sadržaji *imantni* samom činu opažanja, dočim su sadržaji osjetnog iskustva transeuntni, tj. postoje i izvan individualnog čina opažanja te su dostupni svim ljudima⁴ (Zimmermann 1915, 286). Zimmermann zatim utvrđuje činjenicu jedinstva svijesti (»mnogostručni svijesni sadržaji sačinjavaju jedinstvenu cjelinu« (Zimmermann 1915, 286)), koja se temelji na jedinstvu samog opažanja. Nadalje, neposredno opažanje vrsta je *relacije* čiji su relati subjekt opažanja i opaženi sadržaji. Iz toga Zimmermann izvodi

² O izrazitoj sličnosti između Zimmermannova i Geyserova razlikovanja između fizičkih i psihičkih sadržaja iskustva usp. Škarica (Škarica 2004, 936–938). Škarica pritom uspoređuje Zimmermannove *Temelje psihologije* (iz 1923) s Geysеровim djelom *Die Seele. Ihr Verhältnis zum Bewußtsein und zum Leibe* (iz 1914). Ovdje se međutim radi o jednom ranijem Zimmermannovu tekstu – iz 1915. godine.

³ Drugi ljudi mogu znati za tuđe psihičke sadržaje tek po nekim osjetnim znakovima (Zimmermann 1915, 285), što podsjeća na argument iz analogije za znanje o drugim umovima.

⁴ Zimmermann ističe da je *čin* osjetnog opažanja individualan, kao i čin psihičkog opažanja. Razlika je u individualnosti njihovih *sadržaja* – psihički sadržaji individualni su po tome što ne postoje izvan čina opažanja i dostupni su samo jednom subjektu. Fizički sadržaji (koje Zimmermann izjednačava s fizičkim *predmetima*) postoje izvan čina individualnog opažanja i nisu dostupni samo jednom subjektu (Zimmermann 1915, 286).

subjektovu spoznaju svoje egzistencije na temelju neposrednog opažanja. Duša je aktivna (to se spoznaje iz aktivnosti mišljenja i htijenja), jedna (kao što je i opažanje jedno) i u sebi sadrži sve imanentne sadržaje iskustva (Zimmermann 1915, 287). Analiza fizičkih sadržaja iskustva daje zanimljive rezultate. Naime na početku je Zimmermann suprotstavio fizičke sadržaje psihičkim na temelju njihove javnosti, tj. mogućnosti da budu opaženi od strane više pojedinaca. To sugerira izjednačavanje fizičkih sadržaja iskustva s fizičkim *predmetima* koji djeluju na osjetilne organe. Fizičkim je predmetima pak svojstveno ravnanje prema zakonima mehanike i zakonu o očuvanju energije, a realni odnosi materijalnih predmeta jednih prema drugima posljedica su njihove *protežnosti* i *gibanja* (Zimmermann 1915, 287). Međutim sad Zimmermann uočava da treba razlikovati realnu protežnost od opažene protežnosti:

»Nipošto se pako ne može reći, da osjetni sadržaj o protežnom predmetu proizvodi mehaničko gibanje kao što realna tjelesa [...] Otuda slijedi, da su protežne pojave u duši sasvim druge naravi nego što je realna protežnost zbiljskih tjelesa, pak se ni otuda ne da izvesti jednakost duševne i tjelesne naravi.« (Zimmermann 1915, 288)

Ovo razlikovanje zapravo podriva Zimmermannov prvotni argument (o razlici između fizičkih i psihičkih sadržaja iskustva) jer se sada čini da su fizički predmeti, a ne fizički sadržaji iskustva ti koji se razlikuju od psihičkih sadržaja (fizički predmeti uistinu su protežni i ravnaju se po zakonima mehanike, a ne fizički sadržaji iskustva. To Zimmermannu otvara prostor za drugačiji argument, taj da razlika svih iskustvenih sadržaja od fizičkih predmeta implicira nematerijalnost duše. Nije nemoguće da je zapravo to ono o čemu on i govori, ali je to teško sa sigurnošću utvrditi upravo zbog početnog naglaska na razliku između dviju vrsta iskustvenih sadržaja).

Duša je prema Zimmermannu *neprotežna*, tj. nije vezana na konkretne oblike zbiljskog prostora (Zimmermann 1915, 288). Duševno djelovanje je nemehaničko i neprostočno, a u njemu se očituje duševna energija; isto tako »...duša znade, što se u njoj zbiva, dočim bi materija prestala biti puka materija, kad bi si mogla biti svjesna svoga gibanja« (Zimmermann 1915, 288).

Argumentacijski dio Zimmermann zaključuje rečenicom:

»Iz svega toga slijedi, da je apsurdno istovjetovati narav dvaju realnih bića, duše i materije, kojima pripadaju posve protuslovni predikati.« (Zimmermann 1915, 288)

Na kraju svoga članka Zimmermann otkriva protiv koga su zapravo ti argumenti usmjereni:

»Ako se u znanosti može što god prezirati, onda je prezira vrijedan jedino onakav način pisanja, kakav se nalazi u popularnom časopisu 'Priroda' (br. 5 str. 77 od god. 1915.). « (Zimmermann 1915, 289)

Na navedenom se mjestu nalazi Bubanovićev članak »Moderni materijalisti«.

Bubanović na ovaj Zimmermannov članak nije odgovarao te je iduća faza polemike uslijedila 1917. godine, kada Bubanović u 25. broju časopisa *Hrvatska njiva* objavljuje prvi dio svog članka »Vanjski i unutarnji svijet«. U tom je članku Bubanović prikazao stav nekih suvremenih prirodoslovaca s obzirom na pitanje odnosa vanjskog, od subjekta neovisnog svijeta i subjektivih predodžbi o tom svijetu (znanstvenici o kojima je riječ jesu Theodor Ziehen, Gustav von Bunge – kojega Bubanović naziva Gjuro pl., Ludwig Boltzmann – kojega Bubanović naziva Ljudevit, i konačno Max Verworn). Bubanović članak započinje citiranjem Boltzmannova:

»Od svake se teorije traži, da je ispravna i ekonomična s obzirom na naučni rad; tad odgovara eo ipso zakonima mišljenja. (Ljudevit Boltzmann).« (Bubanović 1917a, 434)

Bubanović čitatelja uvodi u problematiku odnosa vanjskog i unutarnjeg svijeta isticanjem Müllerova otkrića o odnosu ljudskih živaca spram fizičkih podražaja. Taj se zakon obično naziva *zakonom specifične energije osjetila*. Po njemu različiti podražaji istog osjetnog organa mogu izazvati isti osjet (npr. udarac u oko ili električni ili pak svjetlosni podražaj očnih živaca), dok s druge strane isti fizički podražaj apliciran na različite osjetne organe izaziva različite osjete (npr. električno podraživanje oka, uha, kože izaziva različite osjete u svakom od tih organa). Bubanović kaže da je uobičajena interpretacija tog zakona takva da sugerira zaključak kako naši osjeti nemaju nikakve veze s vanjskim svijetom te da se dosljedno tome o vanjskom svijetu ništa ne može znati na temelju osjeta – jedino što se može neposredno spoznati jesu stanja i procesi naše vlastite svijesti (Bubanović 1917a, 434). Zatim Bubanović iznosi stavove već navedenih prirodoslovaca o tome problemu.

Prvi je na redu Theodor Ziehen, psihijatar iz Berlina, a kao izvor njegovih stavova Bubanović navodi djelo *Die Grundlagen der Psychologie (Osnovi psihologije)* čija je prva knjiga naslovljena *Erkenntnistheoretische*

Grundlegung der Psychologie (Berlin, 1915). Ziehen tvrdi da je materijalni svijet po sebi potpuno nepoznatljiv, jer nam on nikad nije dan u iskustvu. Sve što je čovjeku dano jesu njegovi osjeti koje je nemoguće usporediti s materijalnim predmetom koji je navodni uzrok tog osjeta. Materijalni svijet skup je predodžaba dobivenih apstrakcijom iz osjeta i sjećanja – to ima posljedice i za problem odnosa duše i tijela. Naime mozak je hipotetski materijalni uzrok osjetilnih iskustava do kojih su ljudi došli proučavanjem ljudske anatomije i fiziologije (osjeta mozga); budući da Ziehen smatra u najmanju ruku upitno opravdanje u materijalni svijet, slijedi da je problem odnosa mozga i duše prividan problem (Bubanović 1917a, 435). Ziehen svoju teoriju naziva *kritičkim monizmom*.

Gustav von Bunge drugi je autor kojega Bubanović obrađuje, a kao izvor njegovih misli naveden je dvosveščani udžbenik *Lehrbuch der physiologischen und pathologischen Chemie* u kojem su sakupljena njegova predavanja s medicinskog fakulteta u Baselu (Bubanović nije naveo naslov ni godinu izdanja tog udžbenika). Posebno je relevantno prvo predavanje iz drugog sveska knjige, naslovljeno »Idealizam i mehanizam«. Bunge također navodi Müllerov zakon kao temelj idealističke filozofije. Taj zakon govori o tome da je jedina ispravna metoda u znanosti i filozofiji polazak od onoga što nam je izravno poznato (naše iskustvo) prema nepoznatome (vanjski svijet). Bunge smatra promašenom ideju da se osjetilnim zapažanjem u živoj prirodi može otkriti nešto bitno drugačije nego u mrtvoj prirodi. Sve što ljudska osjetila mogu zamijetiti jest gibanje, koje se posredovano različitim živcima očituje kao boja, zvuk, okus... Razliku žive prirode od mrtve možemo otkriti samo unutarnjim osjetilom (*der innere Sinn*) kojim *motrimo* stanja i procese vlastite svijesti. Zato fiziologija mora započeti istraživanjem čovjekova organizma jer je on jedini kod kojega nam je moguće istovremeno opažati i materijalni svijet i psihičku stvarnost. Nadalje, Bunge se pita nije li moguće da je svaka stanica i svaki atom svjesno biće, a svoj nauk isprva je nazivao *vitalizam*, dok ga je poslije preimenovao u *idealizam*.

U idućem je, 26. broju *Hrvatske njive* (također iz 1917) Bubanović prikazao dvije realističke teorije odnosa svijeta i predodžaba o svijetu. Prvo je obradio Boltzmannov pristup iz predavanja koje je slavni fizičar održao u Beču 1897. (»Über die Frage nach der objektiven Existenz der Vorgänge in der unbelebten Natur«). Boltzmann primjećuje da idealist nema nikakva razloga priznati egzistenciju osjetima i misaonom životu drugih ljudi kad već negira neovisno postojanje materije. Konzistentan idealist trebao bi vjerovati u egzistenciju samo svojih trenutnih stanja svijesti, ali tada se ne bi

mogla izgraditi slika svijeta koju svi ljudi posjeduju. Za tu svrhu idealist u najmanju ruku treba priznati postojanje svojih prijašnjih stanja svijesti koja može prizvati u sjećanje. Istog trena uočava se da su za izgradnju naše slike svijeta nužna svjedočanstva i stavovi drugih ljudi, a da bi bilo kakva komunikacija bila moguća, idealist se također mora prilagoditi prirodnom načinu izražavanja koji podrazumijeva *objektivno* stajalište spram misaonog života drugih ljudi (svojevrsan pragmatički argument za realizam). Boltzmann onda smatra plauzibilnim priznati objektivnu egzistenciju višim životinjama (po svojim osjetima one su najbližnije čovjeku), a spuštamo li se postupno prema sve nižim organizmima, nećemo nigdje naći razinu složenosti kojoj bi se moglo nearbitrarno zanijekati postojanje – zašto bi se onda objektivna egzistencija negirala i mrtvoj materiji (Bubanović 1917b, 453)? Kad se jednom to prizna, pokazuje se da se istim slikama i modelima kojima se tumači vanjski svijet može opisati i unutarnji svijet, tj. čovjekov duševni život. To direktno vodi do pitanja nisu li psihički procesi jedna vrsta materijalnih događaja, koji su neusporedivo složeniji od onih opazivih u nižih životinja, ali su im na koncu kvalitativno istovjetni? Takvu poziciju Boltzmann zove *realizam*, i smatra da je barem jednako suvisla i opravdana kao i idealizam (Bubanović 1917b, 454).

Na koncu je Bubanović analizirao teze Maxa Verworna, profesora fiziologije na medicinskom fakultetu u Bonnu, iznesene u djelu *Allgemeine Physiologie*. Verworn je razvio teoriju pod nazivom *kondicionizam*, koja naglasak stavlja na uvjete, tj. kondicije nekog događaja. Potpuna određenost svakog događaja sumom svojih uvjeta ima za posljedicu spoznatljivu zakonitost u prirodi, koja kad je jednom spoznata (kad su svi uvjeti spoznati), poprima karakter znanstvenog objašnjenja. Prema Bubanovićevu prikazu, Verworn je uzročnost i uzroke općenito smatrao inkompatibilnima sa svojim pristupima, držeći da je kauzalno objašnjenje ograničeno na samo jedan uzrok pojedinog događaja (Bubanović 1917b, 454). Promatranje i eksperimenti pak pokazuju niz uvjeta o kojima neka pojava ovisi, pa više nema mjesta za uzroke. Verworn uvjete ne smatra samo nužnima za nastanak nekog događaja već drži da je svaki događaj zapravo *identičan* kompleksu svojih uvjeta. To znači da se neki događaj odigrava kad god su ispunjeni njegovi uvjeti, a ne kad ga neki spoznajni subjekt zamjećuje (osim ako to nije jedan od uvjeta), što Verworn smatra dovoljnim za obranu realizma. Budući da je navođenjem svih svojih uvjeta svaki proces u potpunosti objašnjen, Verworn misli da je za objašnjenje neke psihičke pojave dovoljno navesti njene uvjete (koji uključuju, između ostalog, i moždane procese); budući

da je svaki događaj identičan svojim uvjetima, analiza tih uvjeta ujedno je i analiza samog tog događaja. Sa stajališta kondicionizma svaki je uvjet također predmet osjetilnog opažanja jer su njegovi uvjeti materijalni događaji kao i svi drugi. Sve to znači da postoji samo jedan red pojava, i to onaj kojemu pripadaju događaji takozvanog »vanjskog svijeta« te nema načelne razlike u istraživanju materijalnog svijeta i istraživanju psihičkih događaja.

Na kraju članka Bubanović donosi svojevrstu ocjenu prikazanih teorija kao i svoj stav o odnosu vanjskog i unutarnjeg svijeta. Ističe kako su prema *teoriji evolucije* čitava živa priroda i njene karakteristike plod neprekinutog razvoja od primitivnih početaka, što vrijedi i za ljudske osjetilne organe (Bubanović 1917b, 456). Materijalistički stav jasno je izražen:

»Bile pokretne sile tog razvoja (evolucije) kojemu drago, to one ne mogu biti ništa drugo negoli rezultanta sila i zakona, što vladaju i što su vladali u izvanjem svijetu i što ih mi polagano upoznavamo proučavajući energiju i materiju, posljednje instancije, do kojih dolazimo ispitivanjem prirode.« (Bubanović 1915b, 456)

Bubanović članak završava primjedbom:

»Obrnuti put, put iznutra, kojim idu idealisti, bio on ne znam kako lijep, interesantan i uzvišen, nema po mojemu skromnom shvatanju ni izdaleka one solidnosti i sigurnosti kao čas prije označeni. Kao dokaz tomu neka služi zbrka, babilonski toranj u nazorima o našem unutarnjem svijetu počevši od najstarijih filozofa do današnjih.« (Bubanović 1917b, 456)

Slijedeća faza u polemici bila je Bubanovićeva recenzija knjige *Priroda i kultura* Vjekoslava Rotkvića, izdane u Osijeku 1916. Bubanović je recenziju objavio u 29. broju *Hrvatske njive* 1917. Rotkvićeva knjiga publicirana je verzija njegove doktorske disertacije na osnovi koje je promoviran na akademski stupanj doktora filozofije na Kraljevskom sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu. U knjizi je Rotkvić kritizirao naturalističke nazore o životu i kulturi nastale pod utjecajem prirodnih znanosti. Iz Bubanovićeva prikaza može se doznati da je Rotkvić pojmove kulture (a posebno etike) shvaćao kao nužno oprečne pojmu prirode (Bubanović 1917c, 521). Čovjek se svojim intelektom uzdiže nad prirodom i gradi pravu kulturu; naturalizam niječe bitnu razliku između nagona i intelekta, prirode i kulture te time vodi destruktivnom svjetonazoru koji ne može utemeljiti kulturno i civilizirano društvo (Bubanović 1917c, 521). Bubanović je tim Rotkvićevim tezama uputio nekoliko ozbiljnih prigovora. Prije svega kritizirao je Rotkvićevo ustrajanje na jasnoj i neproblematičnoj razlici između nagona i intelekta. Osim načelnog čuđenja nad činjenicom da Rotkvić odriče prirodnost in-

telektu i kulturi, Bubanović smatra da suvremena fiziologija i psihologija govore u prilog tezi o *stupnjevitosti*, a ne načelnoj razlici između nagona i razuma. Bubanović se referira na zapažanja fiziologa Augusta Forela o nepostojanju načelne razlike između neurona koji posreduju instiktivna ponašanja i neurona koji su uzročno relevantni za više spoznajne funkcije – grada živčanog sustava (u prvom redu broj neurona) jest ono što je presudno za čovjekov intelekt i kulturu (Bubanović 1917c, 521). Nadalje Bubanović Rotkviću zamjera usredotočenost na Nietzschea kao ogledni primjer naturalističke filozofije, dok se Herbertom Spencerom Rotkvić kratko bavi. To je za Bubanovića problematično kako zbog činjenice da je Spencer načelno poznat kao prvak naturalizma, tako i zbog Nietzscheova pretjerano pjesničkog načina izražavanja (Bubanović 1917c, 521). Na kraju se Bubanović ne slaže s Rotkvićevom ocjenom etičkog naturalizma kao nespojivog s iskustvom svakidašnjeg života, u kojemu je naglasak na razboritom postupanju (Bubanović 1917c, 521–522). Dosljedan bi naturalizam prema Rotkviću doveo do zapadanja u posvemašnji hedonizam i neodgovorno udovoljavanje nagonima – Bubanović takvu brigu smatra posve neopravdanom te ističe da je razborit život sredstvo za postizanje što trajnije *sreće*, a to je cilj koji je posve suglasan s etičkim naturalizmom. Bubanović izražava nezadovoljstvo Rotkvićevim pojednostavljivanjem naturalizma i dodaje:

»Jer faktični rezultati prirodnih nauka dovode do veličajne spoznaje, koja danas postaje sve više općenitim dobrom: čovjek je i vascijela njegova kultura prirodni fenomen.« (Bubanović 1917c, 522)

Na samom kraju recenzije Bubanović po prvi put spominje Zimmermanna:

»Ali je čudnovato, da obojica (Dr. Zimmermann u ‘Bogoslovskoj Smotri’) istupaju protiv naziva, niklih u filozofiji iz prirodnih nauka, a da ne poznaju pobliže samih prirodnih nauka.« (Bubanović 1917c, 522)

Zimmermann je na tu primjedbu odgovorio u *Novinama* 2. listopada 1917. crticom »Odgovor dru. Bubanoviću«. Tu je citirao gornje Bubanovićeve riječi, ali u nepotpunom obliku:

»...sad mi zbog te kritike prebacuje dr. B. u ‘Hrvatskoj Njivi’ (god. 1. br. 29), da ‘istupam protiv nazora niklih u filozofiji iz prirodnih nauka.’« (*Novine*, 2. listopada 1917)

Zimmermann je Bubanoviću također predbacio »suviše razvit nagon smionosti« pri javnom iznošenju svojih stavova i konstatirao nemogućnost njihove stručne rasprave s obzirom na Bubanovićeve minimalnu kvalifikaciju u filozofiji. Ovako Zimmermann zaključuje:

»...a onda moram zaključiti, da taj prirodoslovac upravo šarlatanski govori i piše o stvarima, o kojima nema niti pojma!« (*Novine*, 2. listopada 1917)

Bubanović je tu crticu registrirao i u 32. broju *Hrvatske njive* (također 1917) odgovorio također crticom »Odgovor dra. S. Zimmermanna na ono, što ga nisam pitao!«. Tu je Zimmermannov odgovor nazvao grubim i požalio se na nepotpuno navođenje svojih riječi, zbog čega će »čitaoci 'Novina' misliti, da ja korim dra. S. Zimmermanna, što on istupa protiv nazora, niklih u filozofiji prirodnih nauka« (Bubanović 1917d, 574). Isto je tako prigovorio Zimmermannu na s jedne strane zahtjevu za strukovnom naobrazbom kao uvjetu za filozofsku raspravu, a s druge strane kritici prirodnofilozofskih nazora bez pobližeg poznavanja prirodne znanosti. Time je Bubanovićev doprinos polemici dovršen, a Zimmermann je još dva puta reagirao u iduća dva tjedna.

Dana 15. listopada 1917. Zimmermann u *Novinama* objavljuje »Osvrt na dra. Bubanovića«. Taj je tekst bio odgovor na Bubanovićev maloprije navedeni odgovor – po sadržaju je to pak bila reakcija na Bubanovićevu recenziju Rotkvićeve knjige, ali Zimmermann nije branio Rotkvića, već je podvrgnuo kritici Bubanovićev stav o nepostojanju načelne razlike između instinkta i intelekta. Zimmermann se prije svega okomio na tezu o učinkovitosti životnih nazora kao kriteriju za njihovu istinitost (što je u osnovi pragmatička teza; zanimljivo je međutim da se ta teza ne može naći nigdje u Bubanovićevoj recenziji):

»...da se na putu nagona ne nalazi mjerilo za istinitost naših nazora, odnosno da objektivna ispravnost mišljenja nije uvjetovana ekonomijom života. To pak znači, da u traženju životnih maksima treba iznajprije regulirati tvorbu mišljenja prema objektivno postojećemu kriteriju.« (*Novine*, 15. listopada 1917)

To vrijedi jednako za spekulativne istine kao i za etičke; dok spekulativnim sudovima logički temelj tvori razumni uvid u objektivni ontički poredak, opravdanost etičkih istina svodi se na razumnu spoznaju objektivne svrhe ljudskog života. Zimmermann temelj neslaganja oko tog pitanja pronalazi u razlici oko temeljnog epistemološkog pitanja o dosegu ljudske spoznaje. Zimmermannovom terminologijom, *pozitivistički* pravac mišljenja ograničava ljudske spoznajne mogućnosti na empirijske danosti, dok *metafizički* pravac uviđa da ljudska spoznaja nadilazi perceptivnu građu prirodnih objekata; neuviđanje mogućnosti ljudske spoznaje da transcendirira iskustvo omogućuje poricanje razlike instinkta i intelekta.

Dana 23. listopada 1917. Zimmermann, opet u *Novinama*, objavljuje kratki tekst »Filozofija dra. Bubanovića« kojim je polemika zaključena.

Ovaj put se Zimmermann kratko osvrnuo na Bubanovićev »Vanjski i unutarnji svijet« (25. i 26. broj *Hrvatske njive*), a najviše je prostora posvetio Boltzmannovim filozofskim idejama iz zbirke *Populäre Schriften* (Leipzig, 1905). Ističe dvije Boltzmannove teze: darvinistički pogled na zakone mišljenja kao na naslijeđene i odabrane oblike ponašanja u svijetu te materijalističko gledište na svjesne procese. Zimmermann Boltzmannu općenito zamjera manjak jasnih argumenata, a što se tiče njegovih filozofskih teza, prigovara mu nerazlikovanje logičkih principa od psihičkih zakona mišljenja, koje opet ne razlikuje od prirodnih zakona. Tu navodi Boltzmannovo priznanje vlastite filozofske nestručnosti i u tome ga izjednačava s Bubanovićem. Bubanoviću zamjera manjak originalnosti⁵ pri iznošenju vlastitog stava na kraju »Vanjskog i unutarnjeg svijeta« te ga čak optužuje za plagiranje:

»Držim, da je dru Bubanoviću dobro poznato, kako se u naučnom svijetu kvalificira takav postupak, kad se tuđi nazori iznose kao produkt samostalnog istraživanja, a da je neopažen svaki trag vlastitog istraživanja ili dokazivanja.« (*Novine*, 23. listopada 1917)

Usporedba

Zanimljivo je analizirati neke teze Bubanovića i Zimmermanna u kojima se očituje razlika u njihovoj teorijskoj pozadini i literaturi s kojom su upoznati. To se posebno očituje na pitanju odnosa tijela i duše.

Bubanović se na više mjesta izričito izjašnjava kao materijalist; ipak, još je češća referenca na *evolucionizam*. Tako nalazimo:

»Pokretne su sile tog razvoja jamačno vrlo različne: uz Darwinov princip 'borbe za opstanak', Lamarckov princip prilagodjivanja i 'adaptacije' organizama, Krapotkinov međusobnog potpomaganja itd. Sudjelovali su i drugi prirodni faktori u tom, da je došlo do grandiozne slike života, kako je mi danas gledamo.« (Bubanović 1917b, 456)

Nadalje:

»Nasuprot je s Herbertom Spencerom, osnivačem evolucionističke filozofije, koja je najjači i najizrazitiji nazor o čovjeku i kulturi, što je nikao iz prirodnih nauka, [Rotkvić] ubrzo gotov.« (Bubanović 1917c, 521)

⁵ Inače je ovaj Zimmermannov tekst poprilično oštar. Tako na početku Bubanovića naziva smiješnim i upozorava ga da se ne pouzdava previše u Boltzmannov filozofski autoritet.

Isto tako:

»A to je posvema krivo i tome jamačno ne odgovara evolucionistička filozofija Herberta Spencera, za kojega je netko rekao, da je svojim nazorima izgradio društvenu kulturnu i moralnu snagu suvremene Engleske.« (Bubanović 1917c, 522)

Iz Zimmermannove je kritike Boltzmannova oko zakona mišljenja jasan njegov stav o pragmatizmu, koji je u tom pogledu dosta blizak evolucionizmu. Inače u ovim tekstovima Zimmermann ne spominje izričito Darwina, ali kako je materijalizam jedna od pretpostavki teorije evolucije (barem njene uobičajene interpretacije), jasno je kako bi se Zimmermann očitovao o njoj.

Iznimno je zanimljivo jedno mjesto iz Bubanovićeve »Vanjskog i unutarnjeg svijeta« gdje se govori o kondicionizmu Maxa Verworna. Tu Bubanović spominje jednu kritiku standardnog argumenta protiv materijalizma:

»Sasma je krivo, kad mislimo, da se spoznaja nekog akta naše unutrašnjosti na pr. stvaranja osjeta o nekom predmetu, recimo ruži, ima sastojati u tom, da ćemo mi gledajući u mozag čovjeka, u čijoj se svijesti stvara osjet o ruži, vidjeti ili upoznati neku maglovitu, nematerijalnu, umanjenu sliku ruže! [...] Gledam li dakle mozag drugog čovjeka, dok on zamjećuje ružu, to dakako ne mogu dobiti osjet ruže, nego osjet njegova mozga.« (Bubanović 1921b, 455)

Pola stoljeća kasnije, u članku koji je postao *locus classicus* materijalizma, U. T. Place govori posve isto:

»This logical mistake, which I shall refer to as the ‘phenomenological fallacy’, is the mistake of supposing that when the subject describes his experience, when he describes how things look, sound, smell, taste, or feel to him, he is describing the literal properties of objects and events on a peculiar sort of internal cinema or television screen, usually referred to in the modern psychological literature as the ‘phenomenal field.’ [...] In the case of the green after-image there is no green object in the subject’s environment corresponding to the description that he gives. Nor is there anything green in his brain;...« (Place 2002, 59)

U suvremenoj filozofiji uma ne raspravlja se toliko o fenomenološkoj pogrešci, ali postoji jedna tema koja joj je jako bliska – *transparentnost iskustva* (Moore 1905, Harman 1990). Prema tezi o transparentnosti iskustva introspekcija nam ne otkriva nikakva svojstva iskustvenog čina (uglavnom se govori o opažajnim činima), već jedino svojstva predmeta iskustva. Zbog toga je pogrešno reći da je naše vizualno iskustvo gledanja mora plavo, već je predmet tog vizualnog iskustva plave boje. Iako nema naznaka da se u gornjem citatu radi o Bubanovićeve izvornom argumentu, već o dijelu Verwornove knjige, mislim da ova podudarnost može snažno posvjedočiti o misaonim tokovima kojima se Bubanović izlagao i čije je utjecaje primao.

S druge strane, u Zimmermannovom tekstu »Materija i duša« nalaze se mnoge teze koje iznimno podsjećaju na neke klasične novovjekovne filozofeme. Prije svega su očite sličnosti s Descartesovom filozofijom. Tako Zimmermann izričito kaže da je moguće pokazati razliku duše od tijela samo ako ispitivanjem razlike fizičkih i psihičkih sadržaja »dodjemo do jasnog i razgovjetnog pojma o naravi duše« (Zimmermann 1915, 285). Druge dodirne točke Zimmermanna i Descartesa jesu: spoznaja subjektive egzistencije na temelju neposrednog opažanja (Zimmermann 1915, 287; Descartes 1993, 64), protežnost kao bit materije (Zimmermann 1915, 287; Descartes 1993, 60), mišljenje kao svojstvo duha, a ne i materije (Zimmermann 1915, 288; Descartes 1993, 50), oprečnost materije i duha (Zimmermann 1915, 288; Descartes 1993, 24). Takav rezultat i nije toliko začuđujući uzme li se u obzir skolastički utjecaj na formiranje Descartesove misli; u navedenom su Zimmermannovu članku sličnosti ipak veće od sadržaja pojedinih teza. Već su i Zimmermannovi izrazi i struktura dokaza jako slični Descartesovima (tako Zimmermann dokazuje razliku između tijela i duše utvrđivanjem mogućnosti njihova jasnog i odjelitog poimanja kao različitih supstancija, što je identično Descartesovu postupku u drugoj, petoj i šestoj meditaciji).

Druga je zanimljiva pojedinost u istom Zimmermannovu članku njegov opis naravi svjesnih sadržaja, koji podsjeća na standardnu empirističku koncepciju izravnih predmeta opažajne svijesti – *sense data* ili *osjetilni podaci*. Prvo, Zimmermann kaže kako su neposredni sadržaji iskustva opažajno dostupni samo njihovoj subjektu:

»... dočim one događaje, što ih pojedinac usebno doživljuje, može da neposredno opaža samo on sam« (Zimmermann 1915, 285),

a *privatnost* izravnih predmeta svijesti jedna je od temeljnih osobina osjetilnog podatka (Robinson 1994, 91; Russell 1951, 20–21) – ne možemo izravno opaziti osjetilne podatke koji su predmet svijesti drugih umova (radi se o logičkoj nemogućnosti). Nadalje, Zimmermann kaže kako su psihički sadržaji imanentni činu opažanja:

»Prema tome su psihički sadržaji imanentni samom činu opažanja [...] Psihički pako zovu se jedino sadržaji neposrednog iskustva (=svijesti) tj. oni sadržaji, koji bivstvuju u samim činima kušnje (des Erfahrens) ili opažanja (des Wahrnehmens).« (Zimmermann 1915, 286)

To odgovara klasičnoj empirističkoj koncepciji prema kojoj osjetilni podaci postoje samo dok su opažani, za razliku od fizičkih predmeta (Russell 1951, 38).

Konačno, Zimmermann razlikuje realnu protežnost od opažene (već spomenuto na početku ovog teksta), a argument za to razlikovanje jest:

»Napokon nam razliku između protežnosti kao svjesne pojave i kao realne vlastitosti najbolje dokazuje ta činjenica, što opažajni sadržaji kod raznih ljudi nijesu mnogoputa u skladu s realnim protežnim snošajima.« (Zimmermann 1915, 288)

Jedan od klasičnih argumenata za postojanje osjetilnih podataka kao različitih od fizičkih predmeta upravo je njihov povremeni nesklad, kao što je promjena svojstava (oblika i/ili veličine) osjetilnog podatka za razliku od fizičkog predmeta, što se često naziva i argument iz perceptualne relativnosti ili argument iz iluzije:

»Stol što ga vidimo pričinja se kao da se smanjuje kad se od njega odmičemo, ali zbiljski stol, koji postoji nezavisno od nas, ne trpi nikakvu promjenu; dakle ono što je bilo nazočno duhu samo je njegova slika.« (Hume 1988, 196–197)

Ove paralele nipošto ne sugeriraju da je Zimmermann empirist – mnoštvo je mjesta na kojima Zimmermann izričito kritizira (senzualistički) empirizam. Međutim treba razlikovati empirizam kao epistemološku doktrinu od pretpostavki ili implikacija empirizma. Epistemološki gledano, empirizam kaže da je ljudsko znanje u pogledu svoga podrijetla ograničeno na osjetilno iskustvo, a jedna od pretpostavki koja je novovjekovne empiriste vodila do tog zaključka jest njihovo uvjerenje da su jedini elementi svijesti osjetilne naravi. Posve je konzistentno nijekati tu pretpostavku i svejedno se slagati s empiristima u pogledu naravi osjetilnih podataka (to bi bilo nemoguće samo ako bi netko negirao postojanje ikakvih osjetilnih sadržaja svijesti, što je iznimno neplauzibilno). Isto bi tako bilo neopravdano reći da se radi o izravnom utjecaju empirizma na Zimmermannovu misao; kako sam već naglasio, kad je riječ o odnosu između duše i tijela, na Zimmermanna je izravno utjecao neoskolastik Geysler.

Zaključak

Iz pregleda polemike očito je da je Zimmermann bio taj koji ju je započeo kritikom Bubanovićeve materijalističkog gledišta iznesenog u časopisu *Priroda*. God. 1917. rasprava se zahuktala uz uzajamne odgovore i eksplisitna citiranja protivnikovih tekstova. Bubanović je zastupao materijalizam i evolucionizam uz primjetnu sklonost tada modernom načinu filozofiranja, a literaturu su mu činili prirodoslovci zainteresirani za filozofska pitanja. Zimmermann je pak zastupao klasične filozofske teze uz stavljanje naglaska

na epistemološku razliku između svoga i Bubanovićeve pristupa kao ključnu. Makar je sadržajno gledano rasprava bila određena problemom odnosa tijela i duše, čini se da je središnji prijedor ipak bio *metodološki* – tj. prijedor oko pitanja treba li nastaviti filozofirati na klasičan način ili se filozofija treba nasloniti na rezultate suvremene prirodne znanosti i posvetiti razradi njihovih teoretskih temelja. U svakom slučaju, živa rasprava oko pitanja koja su i danas u žarištu filozofske djelatnosti (problem metode i naturalizam) u hrvatskoj javnosti početkom 20. stoljeća činjenica je vrijedna pozornosti.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

1. Bubanović, Fran (1915a) »Moderni materijalisti«, *Priroda*, Zagreb, str. 77–78.
2. Bubanović, Fran (1915b) »Prirodne nauke, prirodna filozofija i popularizacija prirodnih nauka«, *Priroda*, Zagreb, str. 128–133.
3. Bubanović, Fran (1917a) »Vanjski i unutarnji svijet«, *Hrvatska njiva*, broj 25, Zagreb, str. 434–436.
4. Bubanović, Fran (1917b) »Vanjski i unutarnji svijet«, *Hrvatska njiva*, broj 26, Zagreb, str. 452–456.
5. Bubanović, Fran (1917c) »Priroda i kultura«, *Hrvatska njiva*, broj 29, Zagreb, str. 521–522.
6. Bubanović, Fran (1917d) »Odgovor dra. S. Zimmermanna na ono, što ga nisam pitao!«, *Hrvatska njiva*, broj 32, Zagreb, str. 574–575.
7. Zimmermann, Stjepan (1915) »Materija i duša«, *Bogoslovska smotra*, Zagreb, str. 283–289.
8. Zimmermann, Stjepan (1917a) »Odgovor dru. Bubanoviću«, *Novine*, 2. listopada 1917. Zagreb, str. 1.
9. Zimmermann, Stjepan (1917b) »Osvrt na dra. Bubanovića«, *Novine*, 15. listopada 1917. Zagreb, str. 2.
10. Zimmermann, Stjepan (1917c) »Filozofija dra. Bubanovića«, *Novine*, 23. listopada 1917. Zagreb, str. 2.

Literatura

1. Descartes, Rene (1993) *Metafizičke meditacije*. Demetra, Zagreb.
2. Hume, David (1988) *Istraživanje o ljudskom razumu*. Naprijed, Zagreb.
3. Place, U. T. (2002) »Is Consciousness a Brain Process?« u: Chalmers (ur.) *Philosophy of Mind – Classical and Contemporary Readings*, Oxford University Press, str. 55–60.

4. Robinson, Howard Michael (1994) *Perception*. Routledge, London.
5. Russell, Bertrand (1951) *The Problems of Philosophy*. Oxford University Press, Oxford.
6. Škarica, Dario (2004) »Zimmermann o trima vrstama znanja«, *Filozofska istraživanja* 94–95, god. 24, sv. 3–4, str. 929–976.

BUBANOVIĆ AND ZIMMERMANN ON SOUL AND BODY

Summary

Since 1915 till the end of 1917 a public discussion between Fran Bubanović and Stjepan Zimmermann took place regarding the relation between body and soul. Bubanović advocated materialism, while Zimmermann claimed that the soul is distinct from the body, and that it is not extended. The debate also touched on the relationship of philosophy and the natural sciences; Bubanović thought that philosophy has to take into consideration the results of natural science and Zimmermann criticized the legitimacy of inferring significant philosophical theses from scientific results due to his belief that human knowledge transcends experience.

Key Words: Fran Bubanović, Stjepan Zimmermann, body, soul, materialism, evolution